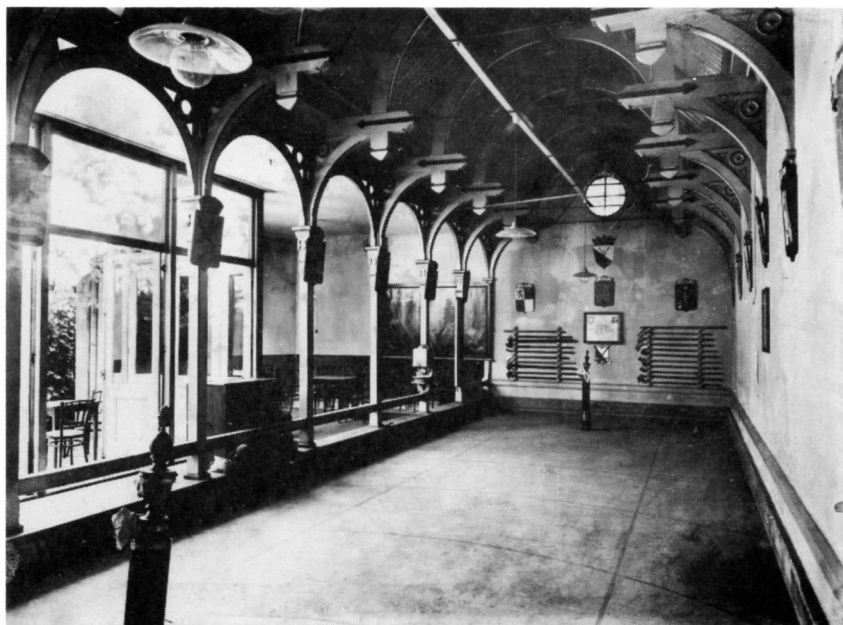

250 jaar Kolfbaan

1730/1980

1913 - kolfbaan in het St. Eloyen Gasthuis, Boterstraat 22

St. Eloyen Gasthuis
UTRECHT

De uitgave van dit boekje werd mogelijk gemaakt door de
AMEV-ondernemingen:
N.V. Levensverzekering Maatschappij Utrecht
N.V. Verzekering Maatschappij Holland.

250 jaar Kolfbaan

DIT BOEKJE IS GESCHREVEN
TER HERINNERING AAN HET 250-JARIG BESTAAN
VAN DE KOLFBAAN IN HET ST. ELOYEN GASTHUIS,
BOTERSTRAAT 22 TE UTRECHT.

door DR. A. VAN HULZEN

UTRECHT, 2 mei 1981

Inhoud

	blz.
Voorwoord	4
1. Van colven tot kolven	5
2. Het gild der smeden	29
3. Het Sint Eloyen Gasthuis	37

VOORWOORD

600 jaar Kolven in Nederland

Hoewel onze Kolfclub "Utrecht St. Eloyen Gasthuis" zichzelf niet op een lange historie kan laten voorstaan, zijn de regenten, broeders en leerlingen van het Sint Eloyen Gasthuis reeds gedurende 250 jaar als organisatie bij het kolven betrokken. Men kan het ook aldus zeggen: meer dan tweehonderdvijftig jaar geleden was de belangstelling voor het oer-vaderlandse kolven binnen het Smedengild zo groot, dat men zich een eigen baan wenste en deze wens ook wist te realiseren.

In 1730 waren er stellig honderden kolfbanen in Nederland. Van al deze banen is uitsluitend die van het Eloyen Gasthuis tot op de dag van vandaag blijven bestaan en in gebruik gebleven. Voorwaar wel om trots op te zijn dat onze voorgangers binnen het nog levende historische kader van het Gasthuis ook dit erfstuk hebben weten te behouden en gebruiken.

Het 250-jarige bestaan van onze kolfbaan hebben wij graag aangegrepen om alle Nederlandse (mannen) kolfclubs uit te nodigen om elk met een kleine delegatie deel te nemen aan een kolfconours om dit heugelijke feit met ons te vieren en luister bij te zetten.

Trots als wij zijn op ons Eloyen Gasthuis bieden wij u dit boekje aan dat niet alleen een kort historisch overzicht van het kolfspel en onze vereniging geeft, maar tevens onze kolfbaan plaatst daar waar hij is ingebed, binnen het Smedengild en het Gasthuis met hun rijke historie.

Mede in mijn functie van Deken van het College van Commissarissen van het Handelsbedrijf der Smeden, de officiële voortzetting van het Smedengild, spreek ik gaarne de oude wens uit:

dat dit all moge strekken tot heil en
welvaren van den Huize St. Eloy.

O. Backer Dirks
Voorzitter Kolfclub
"Utrecht St. Eloyen Gasthuis"
Deken van het Handelsbedrijf
der Smeden

1. VAN COLVEN TOT KOLVEN

”Dat is een kolfje naar mijn hand.
De kolf naar de bal werpen.¹
Zo glad als een kolfbaan.
Hij heeft gelukkig gekolfd.
Die altijd oordeelt op de gis,
Hij slaat de bal vaak lelijk mis.
Die kaatst moet de bal verwachten”.

Het kaatsspel

Al deze bovenstaande uitdrukkingen wijzen op het feit, dat de balspelen vroeger veel beoefend werden. Zo werd al in de middeleeuwen het bal- of kaatsspel veel gespeeld en in de 17e eeuw werden er in onze Republiek veel kaatsbanen aangelegd; taveernen of herbergen huurden, kochten of legden zelf kaatsbanen aan en zij hadden aan de kaatsspelers goede klanten. Bij het kaatsspel werd de bal met de vlakke hand weggeslagen; als men de bal hard had weggeslagen, kon men zelf ook een harde bal terug verwachten. Die kaatst moet de bal verwachten. Om de handen tegen een harde bal te beschermen, trok men bij het kaatsen dikwijls dubbele handschoenen aan.

Het maliespel

Een ander balspel, dat in de 16e eeuw aan het Franse Hof gespeeld werd, was het maliespel; hierbij werd de bal geslagen met een maille, ”een lange stok van taai hout, voorzien van een met ijzer beklede hamerslag en een fluwelen handvat”. Het maliespel werd gespeeld in de open lucht en op een lange baan; toen in Utrecht in 1636 de universiteit werd gesticht, legde men in 1637 op het Oudwijkerveld een maliebaan aan van ongeveer één kilometer lengte voor de studenten. Het kwam bij dit spel vooral aan op de fysieke kracht, want men moest een houten bal met zo weinig mogelijk slagen over de hele lange baan slaan.

1. Het opgeven, de moed verliezen.

Het colfspel

In de middeleeuwen werd ook het colfspel gespeeld; hierbij werd de bal met houten colven geslagen. Evenals het maliespel werd ook het colfspel in de open lucht gespeeld.

Een van de verschillen tussen het malie- en colfspel was, dat bij het maliespel de bal "op de gelijke gront" en bij het colfspel de bal vanaf een tuitje, een hoopje zand of aarde, werd weggeslagen. Hiervan was het oude gezegde afkomstig "Het balletje op een tuitje zetten" in de betekenis van het nog eens proberen.

Bij het spelen werd er soms grof gewed; op 4 december 1387 zegelde Ruwaard Albrecht van Beieren, die het stadhouderschap over Holland, Zeeland en Henegouwen waarnam voor zijn geesteszieke broer Willem V, een charter voor Den Briel, waarbij hij het wedden bij kansspelen in Den Briel verbood. Er werd echter een uitzondering gemaakt voor het kaatsen en voor "den bal mitter colven te slaen buten der veste onser Stede voirscreven".

Men liet in Den Briel het wedden dus toe bij het colven, maar dan wel buiten de stad.

Meermalen werd er echter ook in de straten gecolfd en dan vloog een bal meermalen door een ruit of kwam hard tegen een voetganger aan. Er werd dan ook dikwijls geklaagd, dat "goede luyden beseert en glaessen uytgesmeten" werden; ook kwamen er klachten over het "slick ende vuylnis met hare colven tegens de huysen te smyten". En ook komt de klacht voor: "de persoons, die 's heeren straten syn gebruckende worden in haer aengesichten, tegen haer lijff ende benen aengeslagen".

De bestuurders van land en stad deden dan ook hun uiterste best het colfspel alleen toe te laten "in geoirlofde plaetsen". Zo gaf Albrecht van Beieren op 20 februari 1390 de Haarlemmers een stuk grond "buten der houtpoort", dus in de Haarlemmerhout, om daar te colven.

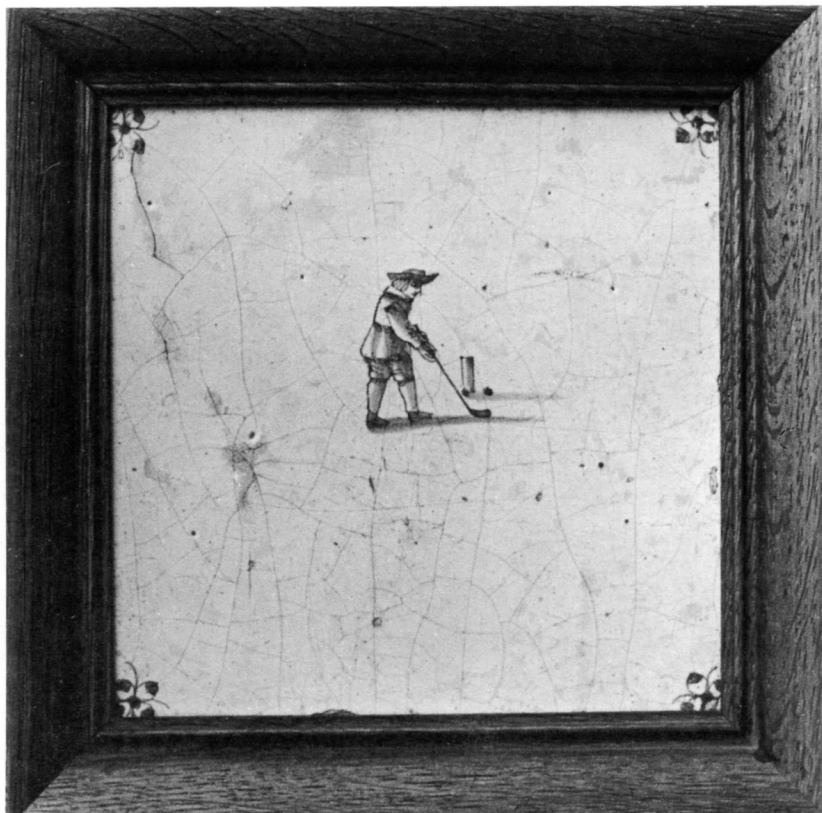
Oudwijkerveld, hoewel dit toch buiten de stad gelegen was. Vooral wilde men het colven in de straten tegen gaan en in een keur van Zierikzee van 1429 werd uitdrukkelijk bepaald, "dat nyemant den bal en sla up de straten met colven, die voren verlood of verijsert sijn". Er werden hier dus al bij het colven stokken met een loden en ijzeren kop gebruikt. Bij overtreding moest men dikwijls een kledingstuk afstaan.

Velen verdienden aan het colfspel een goed stuk brood en in een ordonnantie van 22 december 1474 te Middelburg wordt melding gemaakt van "poorters of poorteressen", die colven en ballen verkopen.

In de 15e eeuw kwamen er vooral colfbanen en colfvelden voor in de steden van het graafschap Holland, maar ook in de steden Utrecht, Amersfoort, Middelburg en Zierikzee.

In verschillende steden is sprake van colfmakers; in Leiden krijgt omstreeks de 15e eeuw de Kolfmakerssteeg zijn naam. Hoeveel ballen er soms voor de balspelen gemaakt werden blijkt uit het feit, dat Parma in 1588 van het dorp Tilburg als schatting 12.000 kaatsballen eiste.

Het colfspel ging nog al eens gepaard met het nodige lawaai en in 1587 verbood de Utrechtse vroedschap tijdens de predikatie het colven vanwege het razen en tieren van de spelers en toeschouwers. De vroedschap wilde op deze manier ook bevorderen, dat men geregeld de preek ging bijwonen. Het colfspel werd populair en het verbreidde zich behalve over Holland en Utrecht ook over Friesland en Zeeland; de 17e eeuw werd de bloeitijd van het colfspel in onze Republiek. Het bleef echter in hoofdzaak beperkt tot de handelssteden; het spel was ook populair in Schotland en dan vooral in de havensteden, die met onze Republiek in verbinding stonden. Tussen

*De tegel met kolfspeler
dateert uit eind 17e eeuw.*

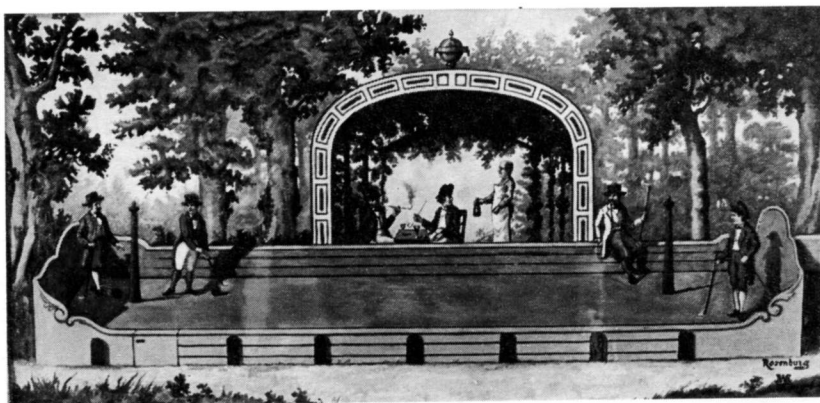
Schotland en onze Republiek werd druk handel gedreven in colfmaterialen; zo werden in onze Republiek colven van palmhout "drie vingers breed, één dik" gebruikt, die "Schotse klieken" genoemd werden, terwijl in Holland en Brabant gemaakte ballen in Schotland terecht kwamen. Een kliek is een houten stok van ongeveer één meter met aan het eind een metalen kromming. Het waren vooral Goirle, Delft en Amsterdam, waar de ballen voor het malie- en colfspel vervaardigd werden.

Het colfspel werd zo populair, dat colfspelers op tegels, gevelstenen, tabak- en snuifdozen en op speelkaarten afgebeeld werden. Op 29 januari 1660 werd in Leiden zelfs een colfmakers-gilde opgericht.

En dan, betrekkelijk plotseling, worden tegen het eind van de 17e eeuw de openluchtspelen minder geliefd. In 1700 klaagde Adriaan van Wijk, de pachter van het Maliehuis in Utrecht, over de geringe omvang van zijn nering en hij vroeg dan ook verlaging van de pacht; ook het oude colfspel ging verdwijnen.

Het colfspel

Maar nu, in het begin van de 18e eeuw, wordt opnieuw een balspel geliefd en wel het colfspel; dit werd op veel kleinere banen gespeeld dan het malie- en colfspel. De kolfbanen waren slechts acht tot twaalf meter lang en zij waren omgeven door houten schotten. Op oude afbeeldingen zien we de

Afb. van het tegeltableau in kleuren. Voorstellende een kolfbaan afgezet met schotten, 18e eeuw, hetwelk heden ten dage nog in de kolfbaan van het St. Eloyen Gasthuis hangt.

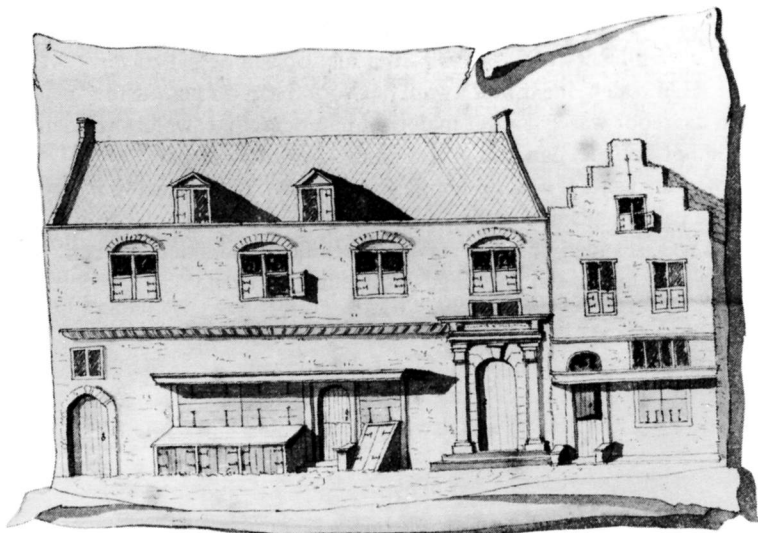
kolfspelers nog met hun kleine ballen en lichte stokken van het oude kolfspel; bij het kolfspel kwam het er echter niet op aan de bal zo ver mogelijk te laten rollen, maar hier kwam het vooral aan op het juiste richten. En daarvoor was zwaarder materiaal beter geschikt; weldra werden de ballen bij het kolfspel dan ook groter en de klieken zwaarder. In strenge winters werd er ook op het ijs gekolfd; men maakte gaten in het ijs, waarin de palen geplaatst werden en er werd water bij gegoten. Zodra dit bevroren was, stonden de palen stevig; verschillende schilders hebben van het kolven op het ijs een levendige voorstelling gegeven.

*Fantasiegezicht op Utrecht (alleen de Domtoren doet hier aan Utrecht denken) - kolven op het ijs.
Geschilderd door Esaias van de Velde (1590-1630).*

De kolfbaan in de Boterstraat te Utrecht

Natuurlijk waren de herbergiers er snel bij, om een kolfbaan bij hun herberg aan te leggen; zo werd in 1730 in de herberg "De Hollandsche Tuyn", ook wel genoemd "Het Huis te Wouw" in de Boterstraat een open kolfbaan met lemen vloer in gebruik genomen. Deze herberg, gelegen tussen het Eloyen Gasthuis en de Alendorpstraat, was al in 1644 in bezit van het Eloyen Gasthuis gekomen.

Het St. Eloyen Gasthuis zoals L.P. Serrurier het omstreeks 1730 tekende; rechts van het in 1644 aangebrachte poortje het Huis Te Wouw.

Weldra was deze kolfbaan dan ook uitsluitend in gebruik bij de broeders van dit gasthuis; zij gaven zich "het plaisir om sig in dezelve te diverteeren". Men voelde niet zoveel meer voor de spelen in de open lucht en in 1760 werd de kolfbaan van het Eloyen Gasthuis overdekt.

Kolfbanen in Utrecht

Er waren in Utrecht nog verschillende kolfbanen, zowel open als overdekt. In een "Verhandeling over het kolven", in 1769 verschenen en in 1792 herdrukt, worden de volgende kolfbanen vermeld:

IN UTRECHT

OP DE OUDE GRAGT, DE ZWAAN,
een overdekte baan

1

IN HET WED, DE BAK
een dito

1

OP HET SPRINGWEG, DE ZILVERE BERG
een dito

1

JANS KERKHOF, DE HAAN
een open- en een overdekte baan

2

IN DE BOTERSTRAAT, "HOLLANDSCHE TUIN"
een overdekte

1

- DE DRIE GERUSTIGE HARTEN -

1

DORSTIGE HARTSTEEGJE,
DE DRIE DORSTIGE HARTEN

1

IN DE JUFVROUWENSTRAAT,
IN DE KONING VAN PORTUGAL,
een open en een overdekte

2

BUITEN UTRECHT

BUITEN DE WEERD POORT, 'T NIEUWE NAGTEGAALTJE, een overdekte	1
- DE KEULSCHE KRAAN -	1
- DE WITTE VROUWENPOORT - KONINGSLUST een overdekte baan	1
- HET BOOMPJE -	1
BUITEN DE WITTE VROUWE POORT, HET OUDE NAGTEGAALTJE	1
- RAD VAN AVANTUREN -	1
KATHARIJNE POORT, JAFFA, een overdekte	1
- STOLSTEEG POORT - HET WAPEN VAN BEMMEL	1
- HET FORTUYN -	1
- JEREMIE - een overdekte baan	1
OP HET ZWARTE WATER OOST-INDIEN	1

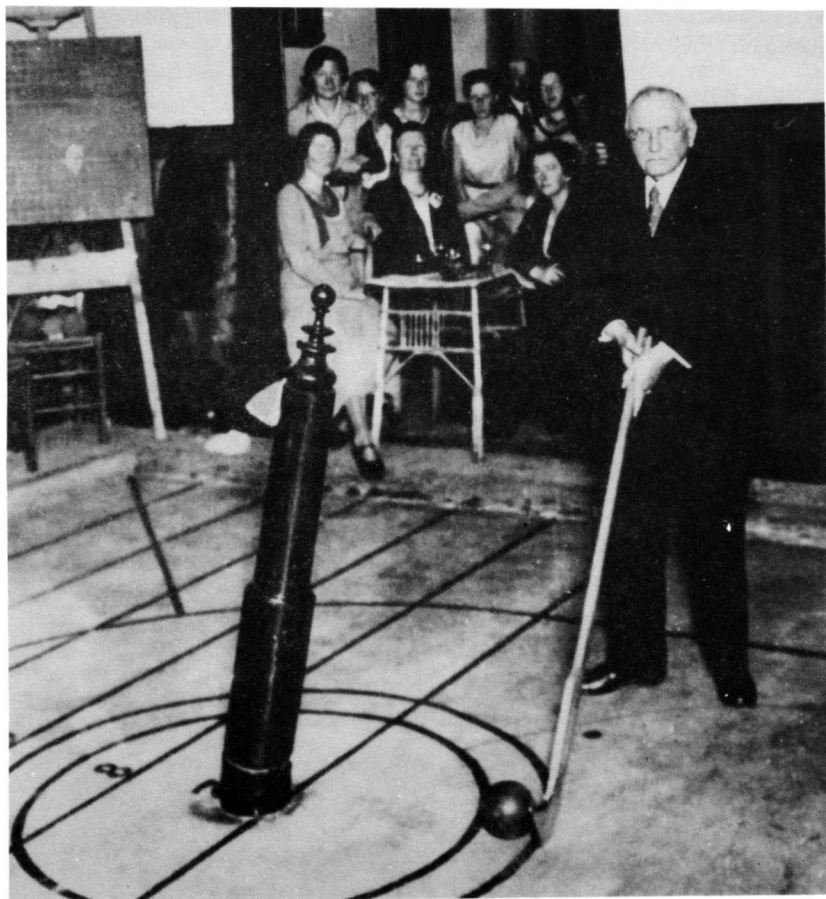
Overgenomen uit de herdruk (1792) van:
"Verhandeling over het kolven".

Achteruitgang van het kolfspel

In de loop van de 19e eeuw ging echter ook het kolfspel aan belangstelling verliezen; in 1844 schreef men zelfs:

"Spoedig zal het kolven geheel in onbruik zijn en men zal zich met verwondering kunnen afvragen, hoe de mensen toch wild werden van dit zware kolven".

De kolfbaan in het Eloyen Gasthuis bleef echter bestaan. Wel werd deze baan bij de verbouwing in 1884 iets verplaatst. Zijn huidige aanzien (zie afb. blz. 27) kreeg de baan bij de verbouwing van 1957 - 1958.

Dr. G.C. van Balen Blanken, oprichter van de Nederlandse Kolfbond.

De Nederlandse Kolfbond

Op 5 en 6 november 1884 had de arts G.C. van Balen Blanken de leiding bij een kolfwedstrijd, die uitgeschreven was door de club "De 4 Enen" te Spanbroek; omdat het kolven gevaar liep door andere sporten, zoals voetbal en wielrennen, te worden verdrongen, kwam hij op de gedachte de nog bestaande kolfclubs te verenigen in een Nederlandse Kolfbond. Hij sprak er met anderen over en op 13 mei 1885 's namiddags om tien minuten over half een werd in het lokaal van de kolfclub "Keer niet" in de sociëteit De Vereniging te Haarlem de Nederlandse Kolfbond opgericht; Van Balen Blanken nam de voorlopige leiding op zich.

Bij de Nederlandse Kolfbond sloten zich onmiddellijk de volgende negen clubs aan:

de club	Bolsward	te	Bolsward
	Recht door		Alkmaar
	Prins van Oranje		Goes
	Gouda		Gouda
	Keer niet		Haarlem
	Haarlem		Haarlem
	Over de helft		Nieuwe Niedorp
	De 4 Enen		Spanbroek
	Gezelligheid		Hoorn.

Op 20 september 1886 had de eerste officiële algemene vergadering van de Nederlandse Kolfbond plaats in "De Nachtegaal" te Alkmaar. Er waren intussen drie clubs bijgekomen, namelijk Delft uit Delft, Schiedam uit Schiedam en Op Maat uit Zuid-Scharwoude, terwijl gezelligheid uit Hoorn er niet meer bij was, zodat nu elf clubs bij de Kolfbond waren aangesloten. In 1887 werd het definitieve bestuur gekozen met H. Jager uit Gouda als voorzitter. Van Balen Blanken werd hoofdbestuurslid voor Noord-Holland en hij bleef dit tot 1909. Toen werd hij tot Bondsvoorzitter gekozen, welke functie hij tot 1937 heeft waargenomen.

De Kolfclub Utrecht

Op 19 december 1901 gingen ook de kolvers in het Eloyen Gasthuis te Utrecht zich in een club verenigen; op 26 december 1901 schreven zij de volgende brief aan de heren regenten van het Eloyen Gasthuis:

"Hooggeachte Heeren,

Bij deze heb ik de eer U mede te deelen, dat in de vergadering van den 19en December jl. is besloten (onder nadere goedkeuring van Heeren

Regenten) tot oprichting van eene Kolfclub "Utrecht", met ingang van 1 Januari 1902, waartoe als leden kunnen toetreden Heeren Regenten en Broeders van den Huize St. Eloy, mitsgaders de hospitanten.

In die vergadering is tevens besloten om aan U het beleefde verzoek te richten om, tegen storting onzerzijds van f 10,— per jaar in de kas van het Eloyen Gasthuis, met ingang van 1 Januari 1902 te worden ontheven van de verplichting om 6 cent baangeld per partij te betalen.

Daarbij werd tevens de wenschelijkheid uitgesproken om dat bedrag tot f 15,— te verhoogen, zoodra de financiën van de club zulks zullen kunnen toelaten.

Met onzen erkentelijken dank voor de welwillendheid reeds van den Heer Eersten Huismeester en het Dagelijksch Bestuur van het Huis ondervonden, onderwerpen wij ons voorstel beleefdelijk aan uw oordeel, in de verwachting, dat de oprichting van de club Uwe goedkeuring zal kunnen wegdragen en in de hoop, dat een en ander zal leiden tot een krachtige herleving van ons echt nationaal kolfspel en tot een voortdurende bloei van den Huize St. Eloy.

Met de meeste hoogachting en met gepasten eerbied heb ik de eer te teekenen, namens de kolfclub Utrecht

de administrateur A.P.L. Spuijbroek".

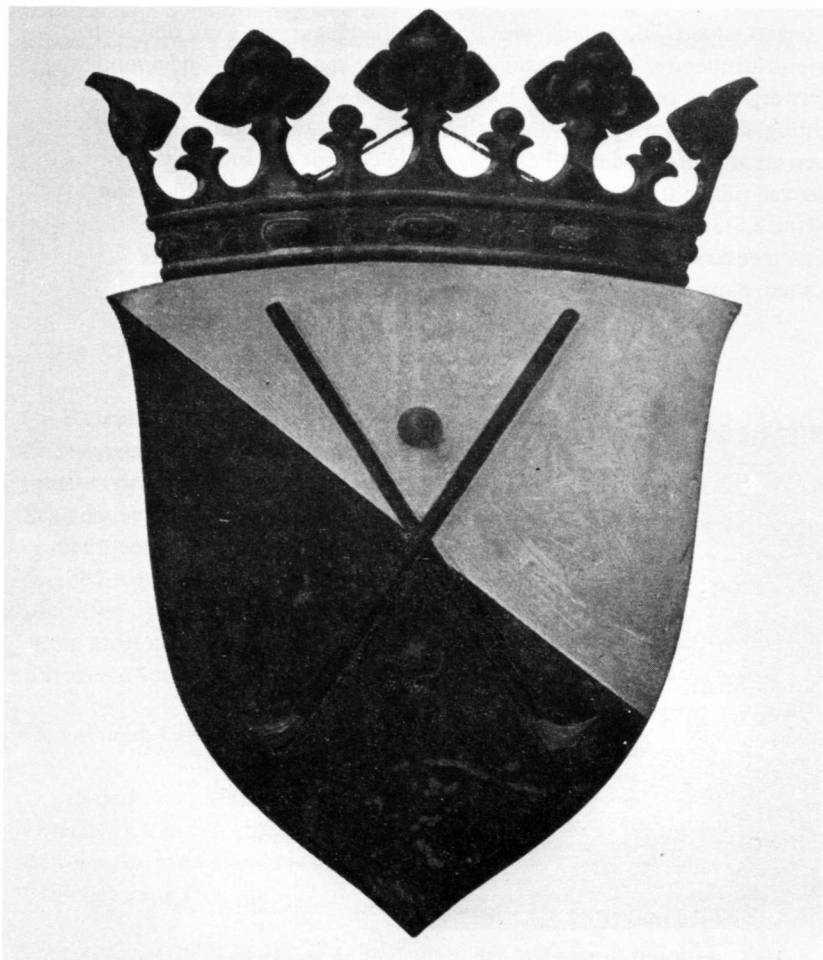
Dhr. A.P.L. Spuijbroek.

De initiatiefnemer tot oprichting van de kolfclub "Utrecht".

De heren regenten gaven hun goedkeuring en op de 17e algemene vergadering te Koog aan de Zaan. In het lokaal van de heer Sicking trad op 8 september 1902 de kolfclub Utrecht toe tot de Nederlandse Kolfbond.

De inwijding van de gerestaureerde kolfbaan

De kolfbaan van het Eloyen Gasthuis werd nu ook gerestaureerd en van een cementen vloer voorzien. De kolfclub Utrecht besloot thans op 22 december 1903 de gerestaureerde kolfbaan op woensdag 20 januari 1904

Het wapen van de Kolfclub Utrecht.

feestelijk in te wijden met "een huishoudelijk kolfconcours", waarbij ook de leden van het hoofdbestuur van de Nederlandse Kolfbond werden uitgenodigd.

Alles werd voor de feestelijke inwijding gereed gemaakt; gelukkig droogde de cementvloer in de kolfbaan goed; er werd tenminste vermeld: "De kachel in de kolfbaan brandt goed, verslindt anthraciet. De baan droogt goed".

Dirk A. Nieuwenhuyzen, Oudegracht no. 19, bij de Bakkerbrug, zorgde dat op de morgen van de 20e januari de nodige stoelen bij het Eloyen Gasthuis werden afgeleverd.

Op de feestelijke bijeenkomst van 20 januari 1904 heette de eerste huismeester G. Takken de aanwezigen hartelijk welkom en wel in het bijzonder de zeven leden van het hoofdbestuur. Daarna nam C.F.H. Klokke het woord als voorzitter van de kolfclub Utrecht; hij wees erop, dat zijn club nog jong was, maar dat haar leden er ernstig naar streefden eenmaal uit te blinken in het kolfspel, want dit spel was het waard, om zich er voor in te spannen:

"Ja waarlijk, het kolfspel is eene sport in de ware beteekenis van het woord, een spel van beweging, een heilzaam werk, een oefenen van de zintuigen, van de ledematen, van het verstand, een ontwikkelen van gepaste eierzucht en van gevoel voor recht.

Is de kolf de naam van een oorlogswapen der Middeleeuwsche ridders, bestaande uit strijdhamer met langen steel, aan het andere uiteinde tot een haak omgebogen, ten einde den tegenstander daarmede van het paard te rukken, nadat men hem met een slag van den hamer bedweld had, bij ons is de kolf het wapen, dat de geoefende hand en de juiste blik voert tot de overwinning in den meest vriendschappelijken strijd, een strijd om het meesterschap in het kolven, zoo straks door ons te voeren, welke naar ik hoop een glanspunt van dezen dag zal zijn".

Daarna betraden de aanwezigen de kolfbaan, een lief, klein baantje (13,40 m. bij 4,25 m.) maar echt gezellig en uitlokkend tot het edele spel. De nieuwe vloer zag er best uit en mag bogen op een stel mooie doelmatig zwarte marmeren palen. Het licht, mooie lampen met gasgloeilicht, voldeed zeer goed en er heerste een goede temperatuur, teweeg gebracht door een flinke kachel.

Daarna werd de kolfbaan ingewijd "met een opgewekten, recht vriendschappelijken wedstrijd". Tenslotte schaarden de aanwezigen zich aan "een keurig aangerichten en verlokkenden disch". De aanzittenden deden zich nu te goed aan de kalfssoep, de pasteitjes, de ossenhaas met champignons, de snijboontjes enz. met als slot van de feestmaaltijd vruchten en dessert en dat alles voor f. 2,50 per couvert, de wijn niet meegerekend.

Na de maaltijd werd de wedstrijd voortgezet en het eerst kwamen nu de leden van het hoofdbestuur aan bod, omdat sommigen van hen nog graag de avondtrein wilden halen.

De kolfwedstrijd in Krommenie van 1907

De leden van de kolfclub Utrecht oefenden zich de volgende jaren zo goed, dat drie leden van deze kolfclub in de kolfwedstrijd te Krommenie van 8-10 september 1907 de overwinning behaalden. Dat moest natuurlijk gevierd worden en op 30 september van dat jaar had een gezellige bijeenkomst plaats in het Eloyen Gasthuis "ter ere van de door de Kolfclub Utrecht behaalde overwinningen in den Kolfwedstrijd te Krommenie".

Op de avond van de 30e september werden de drie korpskolvers door de huismeester, die voorzitter was van de feestcommissie, per rijtuig van hun woningen afgehaald. In het Eloyen Gasthuis werden zij eerst door de feestcommissie in de dekenkamer ontvangen; daarna begaf het gezelschap zich naar de regentenzaal, die in het duister gehuld was. De deelnemers aan het feest hadden zich hier opgesteld en begeleidden nu met brandende toortsen in de hand de drie kolvers naar de kolfbaan. Daar namen de drie over-

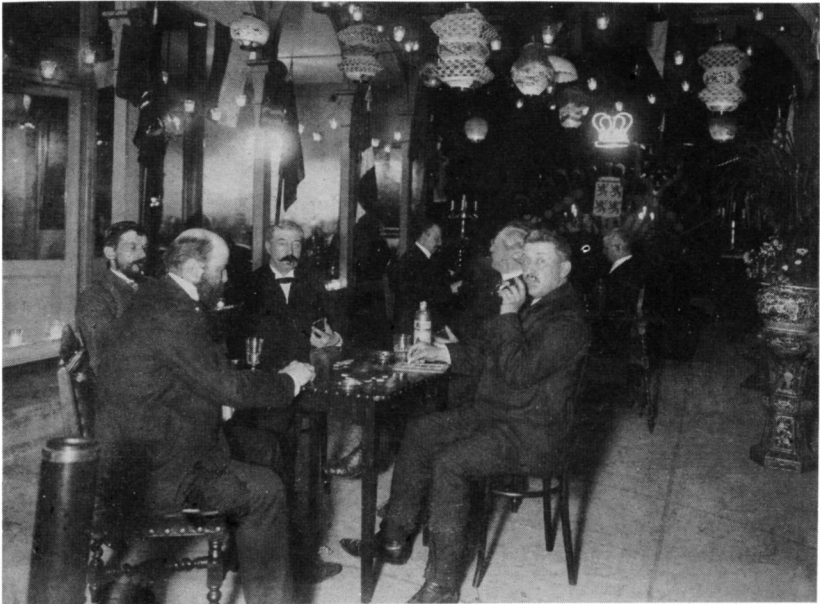

30 September 1907.

Huldiging van de drie Utrechtse Kolvers, die de overwinning behaalden op de kolfwedstrijd in Krommenie.

winnaars plaats op zetels onder een japans baldakijn, waarna zij door de huismeester welkom geheten en hartelijk toegesproken werden. Het werd inderdaad een feestelijke bijeenkomst, die besloten werd met een rijkelijke avondmaaltijd; de tafel was "door de vriendelijke attentie van een regenten dochter" met bloemen en groen versierd. Ter verhoging van de feestvreugde werd nog een gedicht voorgedragen "Den Winners heil", dat gezongen kon worden op de wijs van "De Boeren hebben 't gewonnen"; dit laatste lied is hier tijdens de Boerenoorlog populair geweest. Het eerste couplet van "Den Winners Heil" luidde:

"Te Krommenie bij 't kolfconours
 Kwam Utrecht in de baan,
 Zij wisten door hun spel zoo stoer
 Daar allen te verslaan;
 Het drietal sloeg met vaste hand
 Den bal van paal tot paal,
 En weldra stond het in de krant: } bis
 Zij hebben 't eer-metaal.
 Ja Utrecht's Kolvers hebben 't gewonnen!
 Hiep! Hiep! Hoera!"

Feestelijk samenzijn op de kolfbaan van het St. Eloyen Gasthuis na de huldiging op de avond van 30 september 1907.

Het was een feestelijk samenzijn of, zoals een van de deelnemers het uitdrukte: "een jolijt van je welste".

Het tienjarig bestaan

Op zondag 2 juni 1912 wilde de kolfclub Utrecht met een wedstrijd zijn tienjarig bestaan herdenken; naar de hoofdbestuursleden en bevriende kolvers werden uitnodigingen gestuurd en weldra kwamen de antwoorden binnen, meestal op een briefkaart, toen gefrankeerd met een postzegel van 2 1/2 cent. Sommige deelnemers namen tijdig alle voorzorgen, om zich zo goed mogelijk op de komende wedstrijden voor te bereiden.

Zo schreven de gebroeders Vincent uit Schiedam op 30 mei:

"Heden zenden wij onzen kolven enz. naar het St. Eloyen Gasthuis en verzoeken U beleefd de ballen te willen ontpakken en spoedig in de stoof te leggen, wat ze noodig hebben, wijl ze in lang niet zijn gebruikt. Ge bemerkt, dat we de zaak ernstig opvatten".

Het feest op 2 juni verliep goed en W.M. van Vliet, lid van het hoofdbestuur, bedankte dan ook op 4 juni de kolfclub Utrecht "voor de schitterende ontvangst mij als Hoofdbestuurslid van den Nederlandschen Kolfbond, ter gelegenheid van de feestelijke herdenking van het 10-jarig bestaan Uwer vereniging bereid". En hij voegde er aan toe, dat hij steeds met aangename herinnering terug zou denken "aan de hoogst gezellige uren, die ik in Uw midden mocht doorbrengen".

Het vijftienjarig bestaan

En geregeld werd de oprichting van de kolfclub Utrecht de volgende jaren herdacht; zo had er op 2 juli 1914 weer een onderlinge kolfwedstrijd plaats ter gelegenheid van het 12 1/2 jarig bestaan. En toen op 8 en 11 oktober 1917 het 15-jarig bestaan herdacht werd, verscheen er weer een feestzang, die nu gezongen kon worden op de wijs van "Zij zullen het niet hebben". Het laatste couplet van deze zang luidde:

"Moog dan na vijftien jaren,
In eendracht doorgebracht,
Uw kracht steeds evenaren
Aan 't geen men van u wacht,
Dat dan ook vele malen,
Het eermetaal u tooi.
Deez' wensch schalt door de zalen } bis
Van Huize Sint Eloy".

Het wandkastje voor de medailles

De kolfclub Utrecht had intussen al verschillende prijzen behaald op wedstrijden en in 1918 leverde de N.V. Meubileerinrichting voorheen B. Middelbeek, Korte Nieuwstraat no. 1 en 3, een eiken wandkastje voor de medailles; de kosten van dit kastje "inclusief glas en peluche bekleding" waren f. 32,50 plus 5 cent voor de zegelkosten.

Verlichting, waterleiding en verwarming

We kunnen ons moeilijk meer voorstellen hoe men in het begin van de 19e eeuw leefde zonder gas, waterleiding en elektriciteit; er is dan ook nooit zoveel veranderd in zo'n korte tijd als in de laatste anderhalve eeuw.

Ook het Eloyen Gasthuis maakte al deze veranderingen mee; zo werd hier op 4 mei 1843 besloten gebruik te maken van portatief gas voor de verlichting. Dit gas werd in cylinders geleverd en op deze wijze was de Domkerk al in april 1827 verlicht. In 1847 werd het Eloyen Gasthuis aangesloten aan het buizenet van de particuliere gasfabriek van W.H. de Heus op het Vredenburg¹ ter gelegenheid van dit feit was er op 5 december van dat jaar een bijeenkomst in het Eloyen Gasthuis, waar een gelegenheidsvers werd voorgedragen, waarvan de eerste regels luiden:

"Het licht door 't vlugtig gaz verleend,

Heeft ons deez avondstond vereend".

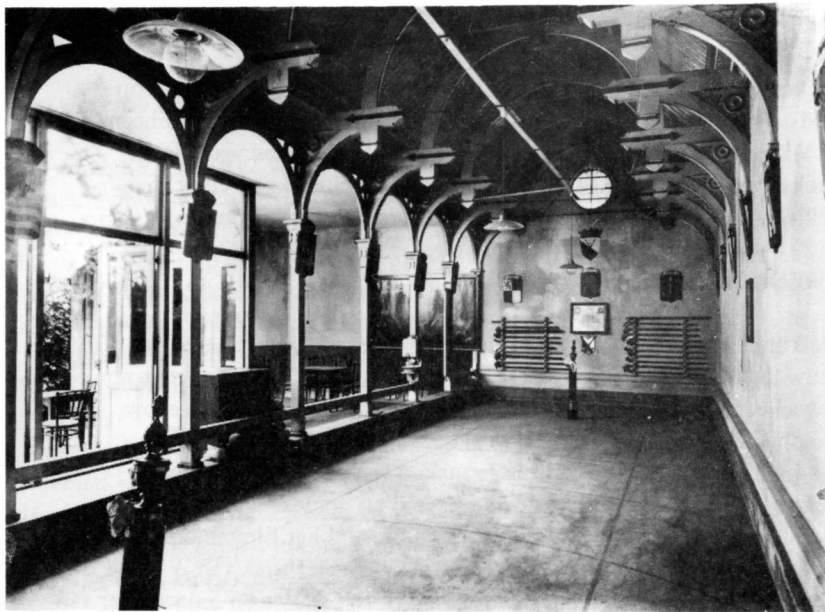
Op 31 maart 1883 vond de officiële opening plaats van de Utrechtse waterleiding²; op 3 november 1884 werd besloten ook het Eloyen Gasthuis bij deze waterleiding aan te sluiten, zodat men zich hier niet langer met een pomp zou behoeven te behelpen.

En al vroeg ging men in het Eloyen Gasthuis over tot elektrische verlichting; op 5 augustus 1913 besloot men hier tot aanwending van elektriciteit voor de verlichting.

En kort na de eerste wereldoorlog ging men ook zorgen voor een betere verwarming van de kolfbaan; op 2 november 1920 werd besloten voor de som van f. 26,70 een salamander kachel aan te kopen.

1. Zie A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, 2e druk, 1980, blz. 61 e.v.

2. Zie A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, 2e druk, 1980, blz. 106.

*Kolfbaan in 1913 met de eerste elektrische lampen.
Boterstraat 22.*

Het 25-jarig bestaan

Natuurlijk werd het 25-jarig bestaan van de kolfclub Utrecht weer feestelijk herdacht; om de uitvoering mogelijk te maken stortten verschillende leden al in het begin van 1926 een extra contributie van f 1,— per maand, maar de secretaris H.G. van Huffel vroeg om nog meer bijdragen, opdat "dit feest een glorie worde voor de Kolfclub".

Hoewel eigenlijk het feest op 19 december gevierd moest worden, werd het tot 25-27 februari 1927 uitgesteld. Op 25 februari had een wedstrijd plaats om de wisselbeker tussen de kolsociëteit De Prins van Oranje uit Goes en de kolfclub Utrecht; op zaterdag 26 februari vond een korpswedstrijd plaats tussen de Nederlandse Sajatclubs en 's avonds was er een feestdiner in Huize Molenaar in de Korte Nieuwstraat no. 6. Op zondag 27 februari was er een personele wedstrijd voor alle deelnemers aan het feest, waarna een prijsuitreiking de viering van het 25-jarig bestaan van de kolfclub Utrecht besloot.

Een maand vóór het feest ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de kolfclub Utrecht, had, op 27 januari 1927, een broederlijke maaltijd plaats van regenten, gildebroeders en hospitanten van het St. Eloyen Gasthuis. De spijslijst was opgemaakt in een tekening van het sierlijke ingangspoortje aan de Boterstraat van het Gasthuis.

De kolfclub Utrecht na 1926

In 1930 droeg de secretaris van de kolfclub Utrecht, H.G. van Huffel, het secretariaat over aan A.N. Rapis; in een brief van 6 juni 1930 schreef hij hem:

"Vijftien jaren heb ik het secretariaat waargenomen, maar nu ging het niet langer, mijn wankelende gezondheid was het beletsel.

In die 15 jaren heb ik in de kolfclub heel wat meegemaakt, ik heb tijden gekend, dat men met groote moeite 3 menschen in de baan kon krijgen om te kolven, maar daarom is het mij des te grooter voldoening, dat ik bij het neerleggen mijner functie kan getuigen, dat de club momenteel in grooten bloei verkeert en dit dankt zij aan de energieke sportlievende jonge garde. Een belofte voor de toekomst".

En zo was het, getuige de volgende erelijst over de jaren van 1926-1936:

Naam	datum	jaar	slagen
T.P. van den Bergh	4 oktober	1926	5 x 12
G.A. Vermeer	11 oktober	1926	5 x 12
T.P. van den Bergh	6 september	1927	8 x 12
T. Koolhaas	27 augustus	1928	5 x 12
T.P. van den Bergh	1 oktober	1928	8 x 12
A.N. Rapis	2 maart	1931	5 x 12
A.N. Rapis	31 oktober	1931	5 x 12
G.A. Vermeer	10 oktober	1932	5 x 12
G.A. Vermeer	29 mei	1933	5 x 12
H.C. Verloop	24 juli	1933	6 x 12
A.J. van Bakergem	14 oktober	1933	5 x 12
A.J. van Bakergem	16 oktober	1933	5 x 12
H.C. Verloop	3 maart	1934	7 x 12
A.J. van Bakergem	12 januari	1935	5 x 12
A.J. van Bakergem	8 juni	1935	5 x 12
H.C. Verloop	26 oktober	1935	5 x 12
A.N. Rapis	26 oktober	1936	5 x 12

Ook na de tweede wereldoorlog werd er door de kolfclub Utrecht verder gekolfd.

Op de onderlinge kolfwedstrijden op 18 december 1961 won broeder R.G.W. Reitsma de wisselprijs, die nu 20 jaar in onze kast prijkt. Het is de bedoeling om deze prijs weer beschikbaar te stellen op de onderlinge

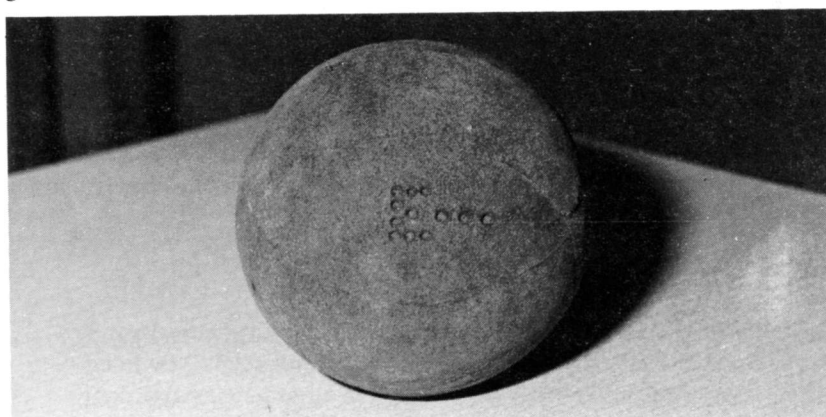
wedstrijd maandag 21 december 1981 ter herinnering aan het 80-jarig bestaan van onze kolfclub Utrecht.

Broeder W. Thies behaalde op de onderlinge wedstrijd van 1961 de 2e prijs, een bronzen penning.

In de jaren 1976 tot en met 1980 kwamen de volgende broeders uit in de onderlinge kolfwedstrijden en behaalden in vijf jaar een matig serie-gemiddelde als vermeld achter de namen:

O. Backer Dirks	19
P.C. Bosselaar sr.	13
P.C. Bosselaar jr.	9
N.H. van Brummelen	22
M. Greep	14
C.B. Jansen	16
J.K.L. van Laar	12
H.A. Lemckert	12
W. Peddemors	9
A.L. Schram	18
J.G. Schram	13
W. Thies	19.

In 1980 werden 10 nieuwe ballen voor de kolfclub Utrecht gemaakt door Th. Rijper, Dorpstraat no. 398 uit Zuid Scharwoude, die volgens zijn eigen verklaring nog de enige echte kolfballenmaker is in ons land. De persoonlijke ballen zijn door een afzonderlijk merkteken onderscheiden; de ballen met een hoofdletter E, waarachter 1, 2 of 3 puntjes, zijn voor gemeenschappelijk gebruik.

Sajet kolfbal gemerkt E...

Het aantal geregelde kolvers in Utrecht bleef echter gering en de kolfclub Utrecht deed dan ook niet meer mee aan de nationale wedstrijden, waarvan de laatste in 1980 in Oudkarspel is gehouden.

Maandagavond 26 januari 1981 om 21.20 uur brak er brand uit in de bar dancing discotheek Donquichot, Boterstraat 20, naast het St. Eloyen Gasthuis. Daar dit op een maandagavond gebeurde, toen de meeste broeders nog aanwezig waren, kon een ramp voor het huis voorkomen worden.

De rook- en waterschade beliep toch nog enkele tienduizenden guldens.

De nog bestaande 16 kolfbanen in ons land

Er zijn op het ogenblik nog 16 kolfbanen in ons land en wel in de volgende plaatsen; achter de plaatsnamen is de naam van de kolfbaan vermeld:

Andijk	Cultura
Barsingerhorn	Het Wapen van Barsingerhorn
Berkhout	De Ridder St. Joris
Hoogwoud	Huis van Egmond
Krommenie	Verenigingsgebouw
Nieuwe Niedorp	Prins Maurits
Noord Scharwoude	Concordia
Opmeer	Loek
Oudkarspel	De Rustende Jager
St. Maartensbrug	Dorpshuis
Utrecht	St. Eloyen Gasthuis
Venhuizen	De Ruif
Wieringerwaard	Het Wapen van Wieringerwaard
Wormer	Moriaanshoofd
Wijdenes	Het Wapen van Wijdenes
Zuid Scharwoude	De Schelvis.

De kolfclubs als gezelligheidsverenigingen

De kolfclubs zijn zeker ook gezelligheidsverenigingen; in het reglement, dat de Bond in 1885 opstelde, stond dan ook uitdrukkelijk: "De Bond stelt zich ten doel het kolfspel in Nederland te bevorderen en daardoor vriendschap aan te kweken tussen de kolvers onderling". Er zijn ook nooit protestantse of katholieke kolfclubs geweest; men kolfde met elkaar en

daarmee uit. Omdat het kolfspel geen krachtsport is, kunnen ook ouderen deelnemen aan het kolfspel en in 1979 deed nog een 84-jarige mee aan de spelen voor het nationaal kampioenschap te Berkhout.

Vroeger was het alleen een spel voor heren; dames waren van het lidmaatschap uitgesloten. Eind 1966 werd echter al meegedeeld, dat de kans groot was, dat binnenkort ook dames lid mochten worden. Nu hebben zelfs dames zitting in het bestuur van de Nederlandse Kolfbond en zijn er kolfkampioenschappen zowel voor dames als voor heren.

Kolfbaan, Boterstraat 22, Utrecht, anno 1981.

Zie aan het einde van de baan een tegeltableau op de wand, dat is afgebeeld op blz. 8

De kolfbaan aan de Boterstraat te Utrecht 250 jaar

In 1980 was het 250 jaar geleden, dat in de herberg "De Hollandsche Tuyn" in de Boterstraat een kolfbaan in gebruik werd genomen; er werd nu een jubileum-commissie samengesteld, om dit feestelijk te herdenken, met als

Voorzitter
Secretaris
Penningmeester
Coördinator

O. Backer Dirks
N.H. van Brummelen
J.K.L. van Laar
P.C. Bosselaar sr.

deken
regent
gildebroeder
regent.

De datum van de herdenking werd vastgesteld op zaterdag 2 mei 1981; dan wordt een competitie wedstrijd gehouden voor Nederlandse kolvers, waaraan hoogstens 40 personen uit Noord-Holland en 14 van het St. Eloyen Gasthuis kunnen deelnemen.

Ter gelegenheid van deze herdenking verschijnt nu dit boekje. Toen de dekens Wils en Hemert met de busmeester Lofvelt in 1660 het gildebord der smeden in de Buurkerk hadden "opgesteken", verbonden zij daaraan de wens "van 't gilds welvaerd". Moge dit boekje iets bijdragen "tot heil en welvaren van den Huize St. Eloy", zoals de op 6 augustus 1894 ingestelde heildronk luidt.

Een instelling, die zo oud is en nog herinnert aan het weldadig werk van het Utrechtse gild der smeden verdient, dat het haar nog lang wel gaat.

Kolver anno 1981

2. HET GILD DER SMEDEN

De Utrechtse gilden

Er waren in de middeleeuwen in Utrecht 21 gilden; deze verenigingen van vakgenoten hadden o.a. ten doel aan ieder lid een behoorlijk bestaan te verschaffen. Daarom was het aantal knechts, dat ieder lid hebben mocht beperkt; men mocht maar één toon hebben en onder toon werd verstaan iedere inrichting, waar men zijn waren kon uitstallen, dus een winkel of een of andere kraam. Op deze manier kon het ene gildelid nooit veel meer omzetten dan het andere lid; de onderlinge concurrentie was dus hiermee aan banden gelegd. Daarom leverde het geen enkel bezwaar op als de gildebroeders in dezelfde buurt woonden; integendeel leverde het bij elkaar wonen van leden van eenzelfde gild voordelen op. De bode van het gild had nu maar één straat of hoogstens enkele straten door te lopen, om na te gaan of de leden van zijn gild de voorschriften nakwamen.

Er waren in Utrecht 3 gilden, die bij de huizenbouw betrokken waren: de bijlhouwers, de steenbikkers en de smeden. In deze gilden waren verenigd de bewerkers van hout, van steen en van metaal.

Het gild van de smeden

Tot het gild van de smeden behoorden behalve de gewone smeden de goud- en zilversmeden, de vingerhoedmakers, de naaldenmakers, de pompmakers, de vuurslotenmakers, de bussenmakers (gewerenmakers), de harnasmakers, de trompetmakers, de messenmakers, de koperslagers, de hangslotenmakers enz.

De middeleeuwse steden met hun houten huizen en rieten daken werden dikwijls door zware branden geteisterd; soms werd een groot gedeelte van de stad in de as gelegd. De stadsregering deed dan ook al het mogelijke, om dergelijke rampen te voorkomen; vanaf de Buurtoren keken de wachters dag en nacht uit over de stad, om bij het zien van onraad tijdig te waarschuwen. Meermalen blies de wachter op de Buurtoren "lang ende eyselicken den brant".

Omdat de smederijen door de rondspattende vonken groot brandgevaar opleverden, moesten de smeden hun bedrijf aan de rand van de stad, dicht bij de stadsbuitengracht (de singel) uitoefenen. De smeden in Utrecht woonden dan ook bij elkaar in de Smede-steghe, die van de Oudegracht, bij de Smebrug, naar de stadswal liep. In 1314 werd al van de Smede-steghe melding gemaakt; in de loop van de 14e eeuw werd deze steeg doorgetrokken naar de Nyestrate (de Lange Nieuwstraat). De beide Smeestegen

werden toen onderscheiden in de Oude en Nieuwe Smeesteege; thans zijn het de Lange en de Korte Smeestraat. Ook in andere steden o.a. in Deventer loopt een Smeestraat uit op de grens van de oude stad, meestal op een singel of op een rivier.

Aan het hoofd van ieder gild stonden twee dekens, die in Utrecht ook oudermannen genoemd werden. Een belangrijk functionaris van een gild was de busmeester, die de eigendommen van het gild beheerde, zoals de geldkist, de banier, het lijkkleed, de stembus, de gildepenningen, de fakkels en het archief van het gild.

Op het lijkkleed van het gild stonden dikwijls de woorden:

"Hodie mihi Cras tibi".

(Heden ik, morgen gij).

De fakkels waren, bij de schaarse verlichting met olielampjes bij de bruggen en heiligenbeelden, noodzakelijk als men zich 's avonds op straat moest begeven.

De eigendommen van het gild werden dikwijls opgeborgen in de torens op de wallen, die aan de zorg van de gilden waren toevertrouwd.

De gilden in de middeleeuwen hadden vaak een eigen altaar in hun parochiekerk; de parochiekerk van de smeden was de Buurkerk. In deze kerk hadden de smeden al in 1371 een eigen altaar gewijd aan Eligius, de beschermheilige van de smeden.

St. Eloy

St. Eloy, of zoals zijn verlatijnste naam was Eligius, zou omstreeks 600 een bekende goudsmid geweest zijn in het Frankische rijk; in 639 werd hij gekozen tot bisschop van Noyon. Nadat hij als zendeling in het Vlaamse land werkzaam was geweest, overleed hij op 1 december 659 op 70-jarige leeftijd.

Een van de wonderen, die St. Eloy verricht zou hebben, is afgebeeld op een lantaarnconsole bij de Smebrug, bij de Oudegracht no. 309, dus bij de plaats, waar de Utrechtse smeden in de middeleeuwen gewoond hebben. Volgens de legende zou St. Eloy gewerkt hebben bij een trotse smidsbaas, die zozeer van zijn eigen kundigheden overtuigd was, dat hij boven de deur van zijn smederij als opschrift had laten aanbrengen "Meester boven de Meesters", dus de allerbeste smid ter wereld. Toen echter op een goede dag een weerspannig paard werd binnengebracht, wist ook de Meester boven de Meesters hiermee geen raad. St. Eloy ging rustig naar het weerspannige paard, hakte zijn poot af, voorzag deze poot op het aambeeld van een hoefijzer en zette toen de poot weer aan de romp van het paard, waarna het dier vrolijk wegdraafde.

De Meester boven de Meesters wilde zich niet laten overtreffen; toen er

*Foto van het bronzen beeldje van St. Eloy zoals het heden ten dage nog
boven de vergadertafel van de regenten hangt.*

weer een paard werd binnengebracht hakte ook hij de poot van het paard af, waarna het arme dier echter hevig begon te bloeden. Ten einde raad riep de smid St. Eloy te hulp; deze verlangde nu eerst dat de smid het trotse opschrift van "Meester boven de Meesters" boven de deur weghaalde. Toen dit gebeurd was hield onmiddellijk het bloeden op, waarna St. Eloy de afgehakte poot weer aan de romp van het paard bevestigde en ook dit dier kon nu vrolijk wegdraven. Op de lantaarnconsole zien we de afgehakte poot op het aambeeld liggen, terwijl het paard op drie poten rustig staat af te wachten tot de afgehakte poot beslagen en weer aangezet is.

Een van de wonderen van St. Eloy op de lantaarnconsole bij de Oudegracht no. 309 vlak bij de Smebrug.

De broederschap van de smeden

De meeste gilden hadden een eigen broederschap, die o.a. tot doel had bij de dood van een lid voor een waardige begrafenis te zorgen en tevens zorg te dragen voor de nodige zielsmissen. Meestal lag de grafkelder of lagen de

grafkelders van het gild dicht bij het altaar; de meeste leden van het gild waren tevens lid van de broederschap en in 1493 besloten de smeden zelfs, dat ieder lid van hun gild ook lid van de broederschap moest zijn.

Het Smedenbord

Toen in 1580 in Utrecht de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst verboden werd, vervielen de zielsmissen en werden de altaren uit de kerk verwijderd, maar de gilden behielden in hun kerken hun grafkelders. Het gild van de smeden bezat in de Buurkerk verschillende grafkelders en kocht in 1662 nog een kelder in de Jacobikerk¹.

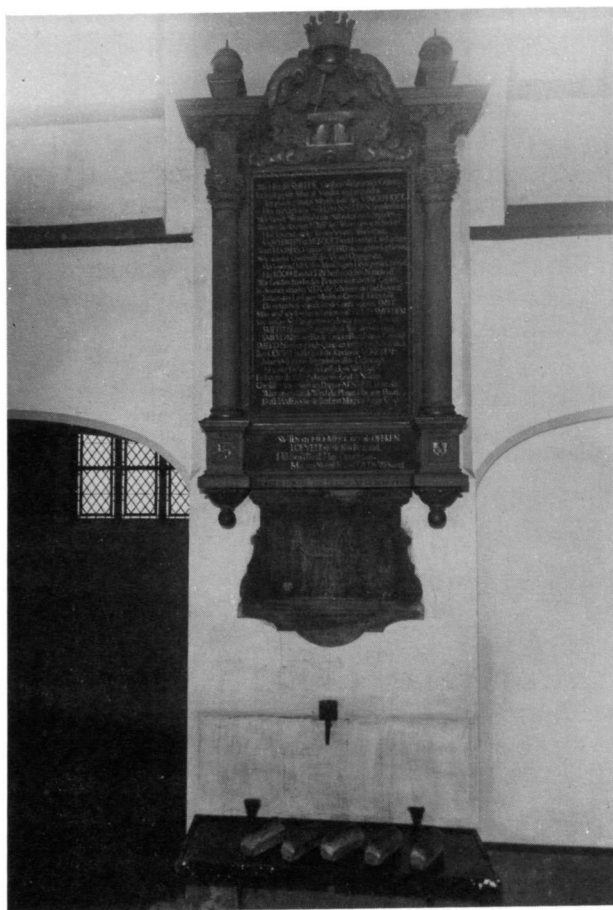
Het smedengild bleef nauw verbonden met de Buurkerk en in 1660 werd een sierlijk gildebord van het smedengild hier aangebracht, waarop in gulden letters de lof van hun gild verkondigd wordt. En het sprak van zelf, dat er een stichtelijke toepassing niet bij ontbreken mocht:

”Wat heeft der Smeeden Const, op Welgegronde Gronden,
En juyst gepaste Maet, al Vonden uyt gevonden
Ten goede van den Mensch: Besie den Vingerhoet,
Hoe noodigh is hy ’t Volck, dat Naelden bruyken moet.
Wie kan de Wonderheyt met Wonders eysch bepaelen,
Wanneer hy door een Pomp ziet ’t Waeter opwaerts haelen!
Hoe kon men nu ter Tyt den Vyand Weederstaen,
Soo Vyerslot en Musquet wierd uyt het Land gedaen,
Was ’t Harnasch en het Sweerd niet in gebruyck gebleeven,
Wy waeren Overlangh den Vyand Opgegeeven.
Het Snyderd Mes den Mensch geen kleyn gemack bereyd,
Het Kooper en het Tin heeft oock syn Nuttigheyd.
Wat Goedren konden syn bewaert voor diefsche Guyten,
Indien men door het Slot die Schelmen niet hiel Buyten!
In ’t kort, daer Leeft geen Mensch in Groot of Kleyn besit,
Die niet en heeft van doen de Conste van een Smit.
Maer wyl wy spreken in het kort van ’t Gild der Smeeden,
Soo laet ons Verder gaen en noch wat Hooger Treeden:
Smeed Nimmer Leugen, die de Siele Sterven doet,
Smeed Nimmer Boose Lust, Ten Brand van u Gemoed,

1. *De parochiekerken stonden midden in het dagelijkse leven; daar werd gedoopt, getrouwd en begraven; de kapittelkerken lagen met hun onmiddellijke omgeving meer of minder geïsoleerd, als afzonderlijke geestelijke republiekjes in de middeleeuwse stad.*

Zie hierover A. van Hulzen, Het Domplein, Trajectum-Reeks no. 1, 1980, blz. 21.

Smeed Nimmer eenigh Quaet, en soo het moght ontfonken,
 Soo Lescht in aller haest die Kanckerige Vonken.
 Maer Smeed in Tegendeel in allen Deelen uyt,
 Al watter Eerlyck is en Lieflyck en Wel Luyt.
 En Soo ghy dit Betraght, beneevens God te Vreesen,
 Ghy sult in waere daed een Dapper Aenbeeld weesen,
 Waer op, indien de Wind der Plagen Jobs eens Buyd,
 Den Hamer van de Straf met Maght te rugge Stuyt".

*Het gildebord der smeden in de Buurkerk, waaronder
 de broodtafel.*

En hieronder stond:

”Wils en Heemert, Bey als Deeken,
Lofvelt, die de Bus bewaerd,
Hebben 't Bord Hier Opgesteken,
Met den Wensch van 't Gilds Welvaerd.
Dit bord is vereert van de gemeene gildebroeders”.

De Smeetoren

Een gild moest in de middeleeuwen ook zorgen voor het onderhoud en de bewaking van een gedeelte van de stadsmuur; ook de verdedigingstoren, die daar stond, moest door het gild onderhouden en bewaakt worden. Omdat de toren, die aan het eind van de Smeestraat bij de wallen stond onder het beheer kwam van de smeden, werd deze toren de Smeetoren genoemd.

Gezicht op de stadsbuitengracht (de singel) (1818, door Cornelis van Hardenbergh) met de Smeetoren, die als sterrenwacht dienst deed.

Rechts van het onderste gedeelte van de Smeetoren de Buurtoren. Geheel rechts het Bartholomeï-gasthuis in de Lange Smeestraat en aan de Pelmolenweg; rechts boven dit gasthuis de Domtoren.

In de 17e en 18e eeuw was Utrecht geen sterke vesting meer en de stad kon nog alleen verdedigd worden "tegen enen aanval van ligte troupen, welke geen canon met zich voeren". De Smeetoren behoefde niet langer als vestingtoren dienst te doen en kon nu voor andere doeleinden gebruikt worden.

In Utrecht had men de toren van het Huis Hasenberch, dat deel uitmaakte van het stadhuis op de Stadhuisbrug, gebruikt voor "astronomische speculatiën". Het Huis Hasenberch lag echter midden in de stad; toen in 1636 de Utrechtse universiteit gesticht was, gaf deze voor een sterrenwacht de voorkeur aan een rustiger omgeving.

Op 16 mei 1642 besloot de vroedschap van Utrecht, dat men in plaats van de toren van het Huis Hasenberch "tot astronomisch speculatiën sal accomoderen den Smeetoren". De spits van de Smeetoren werd gesloopt en op deze toren werd geplaatst een "toornken voor astronomische speculatiën", dat wil zeggen "een achtkantig koepeltje op een met leuning omgeven plat". De Smeetoren deed dienst gedurende twee eeuwen sterrenwacht; toen werd deze verplaatst naar het stenen bolwerk Zonnenburg.

In 1854 begon men met het slopen van de Smeetoren; in 1855 was deze toren, op de fundamenten na, gesloopt. Toen in 1901 en 1902 de Bartholomeibrug gebouwd werd, leverden de fundamenten van de Smeetoren nog de nodige vertragingen op, zodat de brug in plaats van op 1 april pas op 21 juni 1902 voor het publiek opengesteld kon worden.

De gilden opgeheven

Intussen waren de gilden in de Franse tijd, in 1798, opgeheven; op 28 januari 1805 werd in plaats van het gild van de smeden het Handelsbedrijf der Smeden opgericht.

De smeden woonden ook al lang niet meer bij elkaar; in 1844 vermeldde N. van der Monde:

"Thans woont in dezelve (de Smeestraat) slechts één smid; de uitoefenaren van dit handwerk hebben zich allengs door de Stad verspreid".

3. HET SINT ELOYEN GASTHUIS

Het Sint Eloyen Gasthuis

In één opzicht was het gild van de smeden een voorbeeld voor de andere Utrechtse gilden, namelijk voor de zorg, die het besteedde aan zijn hulpbehoevende leden. Misschien was er al een gasthuis voor oude en hulpbehoevende leden van het smedengild tegen het eind van de 14e eeuw; dit gasthuis zou dan gestaan kunnen hebben in of bij de Smeestraat, maar met zekerheid is hier niets van te zeggen.

Het enige, dat met zekerheid te zeggen valt is, dat het smedengild tussen 15 september 1434 en 16 december 1450 een gasthuis inrichtte aan de zuidzijde van de Boterstraat. Op 15 september 1434 kwam het bovengenoemde pand aan een zekere Wouter van Colenbrecht; daarna kwam het pand aan het smedengild, maar wanneer precies is niet duidelijk. De fundatiebrief van het Eloyen Gasthuis is namelijk verloren gegaan. In de vergadering van 9 augustus 1648 werd door de huismeester aan de regent Joost Dareth gevraagd een waardevol geschrift af te geven en op 23 augustus 1653 werd een dergelijk verzoek gericht aan de huismeester Adriaan van Noy, omdat onder zijn bestuur het bedoelde stuk zoek was geraakt. En bij dit laatste verzoek werd het bedoelde stuk aangeduid als de fundatiebrief. Deze verzoeken bleven zonder resultaat; de fundatiebrief was en bleef zoek.

Op 16 december 1450 was het pand aan de Boterstraat in het bezit van het gild van de smeden, want toen gaven de Utrechtse schepenen, raad en oudermannen aan de gasthuismeesters van "Sinte Loyengasthuse" toestemming tot een verbouwing van hun pand aan de Boterstraat. In de rekeningen van de Buurkerk wordt het gasthuis ook al in 1446-1447 vermeld als "St. Loyen Gasthuys", maar er staat dan geen nadere plaatsbepaling bij. Het Gasthuis van de smeden was gewijd aan de beschermheilige van de smeden, aan St. Eloy; het St. Eloyen Gasthuis werd ook het Loyengasthuis, het Smidsgasthuis of het Gildsgasthuis genoemd.

Een bede wordt toegestaan

Het Eloyen Gasthuis verkeerde nog al eens in moeilijke financiële omstandigheden; zo deelden de huismeester en de broeders van het Gasthuis in 1530 aan Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder van Utrecht, mee, dat zij niet langer in staat waren arme mensen van het nodige te voorzien. Zij vroegen dan ook toestemming voor een jaar in de steden, dorpen en vlekken van Utrecht giften te mogen

vragen van de goede lieden, om zo hun liefdadig werk te kunnen voortzetten. En de stadhouder stond het hun toe, op voorwaarde, dat zij de aldus verkregen giften inderdaad "wel ende getrouwelycken deylen zullen onder den armen, ende nergens elders dat uytgeven, ende daer van goede rekeninge doen sullen aen handen, daer dat behoort".

Het testament van Dashorst

Het werd voor het Eloyen Gasthuis een hele uitkomst, toen in 1603 na het overlijden van de weduwe van Van Dashorst het testament van haar in 1571 overleden man Adriaen Willemsz van Dashorst openbaar werd gemaakt. Deze vermaakte namelijk aan het Eloyen Gasthuis de erfenis van zijn broer Cornelis Willemsz, waardoor het Gasthuis in staat werd gesteld iedere week aan het Eloyen altaar in de Buurkerk aan twintig arme gildebroeders een halve stuiver aan brood en een halve stuiver in geld uit te delen. Deze schenking moest plaats hebben "ten eeuwigen dage Zondags onder de Hoogmis". Kon de uitdeling niet in de Buurkerk plaats vinden, dan moest die gebeuren in de Geertekerk of in het Eloyen Gasthuis zelf. In het testament werd ook bepaald, dat een stenen memorietafel in de Buurkerk moest worden opgericht, om deze schenking te vermelden. Reeds in 1604 werd door Willem Coleyn de Nole, lid van een beeldhouwersfamilie uit Vlaanderen, de memoriesteen opgeleverd en tegen de noordmuur van de Buurkerk aangebracht met het volgende opschrift:

"

D.O.M.

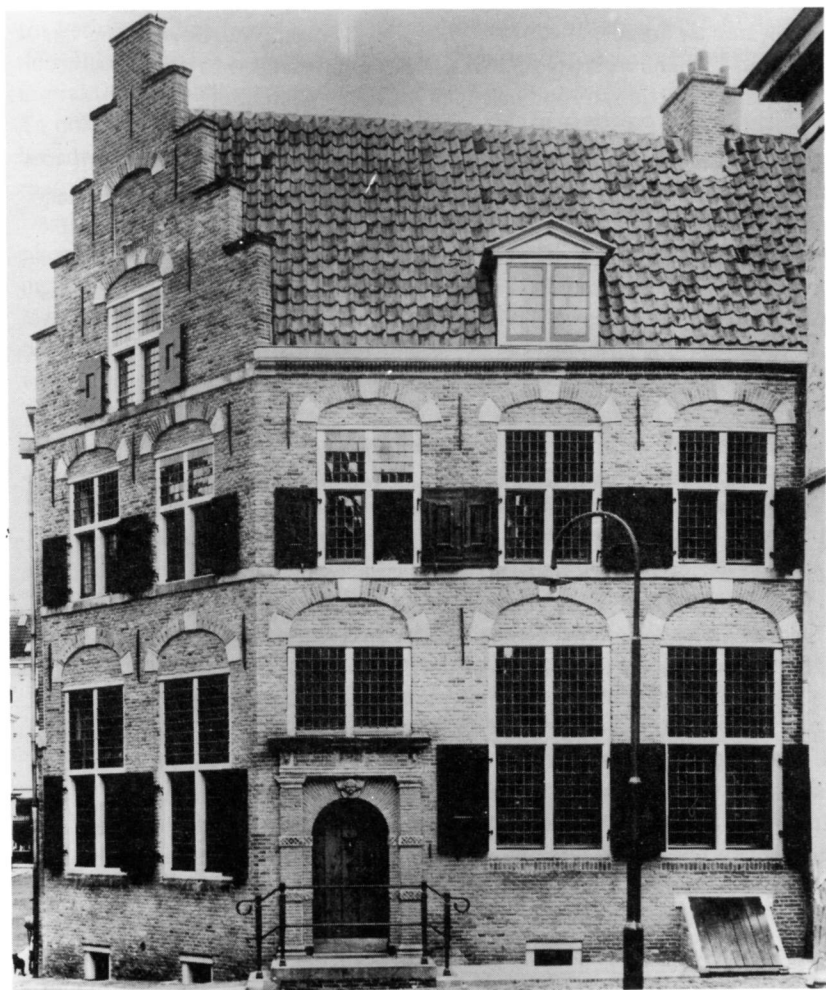
Adriaen Willems van Dashorst tot XX armen
profyt van St. Loeyengilt dese taeffel,
leser, heeft gefundeert off andere armen
by gebreck van selven syn executeuren in
der tyt sullen verkyessen, die des Sondaechs
alle weecke sal werden gedistribueerd, elck
persoen een halve stuver aen broet, salich
syn dye dellendeghen bystaen in der noet.

Anno MDCIIII 1 Octob."

Onder de memoriesteen stond de tafel, waarop tot 1907 de uitdelingen aan de armen plaats vonden.

De verbouwing van 1644

Het Eloyen Gasthuis was voorlopig uit de financiële zorgen en omstreeks 1640 vond dan ook een verbouwing plaats. Bovendien kwamen de regenten toen in bezit van het Huis Te Wouw, dat met zijn hof aan de

Het poortje van het gerestaureerde pand op de hoek van de Slachstraat en het Hoogt (no. 2), dat waarschijnlijk als voorbeeld gediend heeft voor het poortje van het St. Eloyen Gasthuis aan de Boterstraat.

Alendorpstraat grensde; in deze hof werden acht huisjes of kameren gebouwd, die ter beschikking gesteld werden van acht behoeftige broeders en hun vrouwen.

De regenten wilden in 1644 nu ook een sierlijke ingangspoort aan de Boterstraat hebben; besloten werd, dat de broeders eens door de straten van de stad zouden lopen en dan speciaal letten op een of andere sierlijk poortje, dat als voorbeeld zou kunnen dienen. Na een wandeling door de stad waren de broeders het erover eens, dat de ingang van een woning van Aert van Cuylenburch wel zeer fraai was; vermoedelijk was dit het renaissancepoortje van rood baksteen in Achter Clarenburg bij het Vredenburg. Het poortje was toen nieuw, want het was in 1642 vervaardigd; toen dit pand in Achter Clarenburg later gesloopt werd, heeft men dit poortje zorgvuldig bewaard. In 1950 is dit renaissancepoortje aangebracht in het toen gerestaureerde pand op de hoek van de Slachtstraat en het Hoogt.

In 1644 heeft de steenhouwer Peter Franszoon vermoedelijk naar dit voorbeeld voor f. 220,— het hardstenen poortje gemaakt voor het Eloyen Gasthuis, dat nog altijd een sieraad is voor de Boterstraat.

Van der Monde beschreef dit poortje als volgt:

"In het jaar 1644 onderging dit gebouw eene aanmerkelijke herstelling en verbetering; eene steenen poortdeur wijst den voorbijganger thans nog den bouwtrant van dien tijd aan. Boven de lijst in de deuringang leest men met vergulde letters:

Den inganck van Eloyen Gasthuys

Ao 1644.

In het middelpunt, boven de deur, staat een smidshamer gebeiteld, gedekt met eene gouden kroon, welke den nakomeling de vroegere bestemming van dit gesticht herinnert".

Katholieke leden geweerd

In 1580 was de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst in Utrecht verboden; het was ook de bedoeling, dat voortaan in de gasthuizen alleen broeders en regenten van de calvinistische godsdienst zouden worden aangenomen en gekozen. Maar er waren in onze Republiek, vooral onder de leden van de vroedschappen, velen, die wel min of meer noodgedwongen lid van de calvinistische kerk waren geworden, maar die in hun hart meer erasmiaan dan calvinist waren. En ook onder de calvinisten waren er, die een afkeer hadden van iedere geloofsdwang; zo schreef de calvinistische Constantijn Huygens in het midden van de 17e eeuw in zijn gedicht Hofwijck:

”’t En is geen menschen werck, ’t zijn stege beestlickheden,
Een ander met geweld te binden aen mijn reden,
En maken plotselick een vijand van een vrind,
Omdat hij sijn Geloof in ’t mijne niet en vindt,
Omdat hij niet en voelt, dat ick meen wel te voelen”.

Onder pressie van calvinistische predikanten moest soms wel opgetreden worden tegen katholieken, maar dit optreden beperkte zich dikwijls tot het uitvaardigen van besluiten en ordonnanties; alleen al het feit, dat dergelijke besluiten dikwijls herhaald werden bewijst al, dat ze niet streng in praktijk gebracht werden.

En ook in de gasthuizen bleven katholieken nog lang zitting houden als broeders en regenten; zelfs werden nog katholieken tot broeders en regenten benoemd.

Daarom werd op 4 december 1615 nog eens uitdrukkelijk bepaald, dat de plaats van ”de affgaende ofte afstervende broeders” alleen mocht worden ingenomen door personen van de ware christelijke gereformeerde religie. Maar in veel gevallen geloofde men het wel en er werd dan ook geklaagd, dat dit besluit van de vroedschap niet werd nagekomen ”tot groote vilipendie¹ ende cleynachtinge van de wettige Magistraet”. En zowel in 1637 als in 1658 werd er nog eens met aandrang gewezen op het besluit, dat alleen calvinisten als broeders in de gasthuizen mochten worden opgenomen:

”Burgemeesters en vroedschap der stad Utrecht ordonneren bij desen nochmaele wel scherpelick de regenten van de respective Gasthuysen en diergelycke publieque huysen binnen deser stadt ende vrijheyt van dien van nu voortaan geene andere te verkiessen off te stellen tot huysmeesters, Broeders, Rentmeesters ende Moeders dan die professie zijn doende van de waere christelicke gereformeerde Religie”.

De vroedschap had in 1637 ook nog moeten constateren, dat er in sommige gasthuizen nog altijd ”paepsgezinde Dienstmaegden” waren, hetgeen natuurlijk in strijd was met de besluiten van de vroedschap; er werd dan ook nog eens uitdrukkelijk geordonneerd deze paepsgezinde

1. *Vilipendie heeft hier dezelfde betekenis als kleinachting, weinig achting betonend voor; deze tussen aanhalingstekens geplaatste zin betekent dus, dat men zich weinig aantrok van het besluit van de vroedschap.*

dienstmaagden "de huur op te seggen ende te verlaten" en in hun plaats alleen personen aan te nemen van de ware christelijke gereformeerde religie "op poene van vijftich guldens bij nalatige huysmeesters te verbeuren¹". In 1637 en opnieuw in 1643 werd aan de gasthuizen gelast de beelden en andere "paepse" ornamenten uit hun panden te verwijderen.

De ziekentrooster

Intussen werd in 1670 in het Eloyen Gasthuis ook een ziekentrooster aangesteld, die voor de geestelijke belangen van de opgenomen "oude luyden" moest zorgen. Heel veel had men er echter niet voor over; toen Adriaan van Beest, die blikslager van beroep was, niet langer tevreden was met zijn salaris van f 7,50 per jaar en hij als ziekentrooster f 12,— verlangde, werd hij prompt ontslagen en door een ander vervangen.

De Franse bezetting 1672-1673

Intussen maakte het Eloyen Gasthuis moeilijke tijden door; in 1672 werd Utrecht door de Fransen bezet. Toen het Eloyen Gasthuis in 1673 niet snel genoeg een verlangde geldsom opbracht werden twee soldaten bij de huismeester ingekwartierd tot de som betaald was. Na het aftrekken van de Fransen was de stad en ook het Eloyen Gasthuis verarmd; als een plaats in het gasthuis openviel kon er voorlopig geen andere behoeftige worden opgenomen. Er werden ook slechts halve bedelingen verstrekt; aan de jaarlijkse feestelijke maaltijden op maandag na 1 oktober, waarmee het nieuwe bestuursjaar werd ingeluid, mochten de vrouwen van de broeders ook niet meer aanzitten.

Zonderlinge regenten benoemingen

Het Gasthuis werd beheerd door een college van regenten, die uit de gildebroeders gekozen werden; soms was er wel eens een eigenaardige keuze, om geld voor het Gasthuis te verkrijgen. Zo werd in 1646 Cors Mathys Heck tot regent gekozen als wist men, dat hij "al te met in de kindsche werelt is". Men wist echter, dat hij f 50,— aan het Gasthuis wilde nalaten; daarom wilde men hem vriendelijk stemmen, om te voorkomen, dat hij soms in zijn

1. *De nalatigheid huismeesters moesten dus vrijtig gulden als boete betalen als zij dit besluit niet nakwamen.*

laatste levensmaanden nog van gedachten zou veranderen. Het doel werd bereikt; Heck was al vier maanden na de benoeming niet meer in het land van de levenden en het Gasthuis kreeg de f 50,—.

Lang niet iedere gildebroeder verlangde ernaar, om tot regent gekozen te worden; soms werd iemand op een listige manier overgehaald zijn benoeming te aanvaarden. Zo werd J.H. Wiedeking, die als klokkenmaker lid van het smedengild was, op 17 december 1759 naar het Eloyen Gasthuis ontboden, zogenaamd om het "horlogie" van de grote zaal te repareren.

Toen hij daar aankwam werd hem meegedeeld, dat hij zo juist tot regent was benoemd; hij was inderdaad zo overbluft, dat hij zijn benoeming schriftelijk bevestigde. Een maand later had hij er toch genoeg van en hij wist zijn handtekening ongedaan te maken; het kostte hem echter wel f 90,—, om van het regentschap ontslagen te worden. Het geld kwam ten goede van het Gasthuis.

De verbouwing van 1779

In de 18e eeuw was de financiële toestand van het Eloyen Gasthuis voorlopig weer veel verbeterd; het Gasthuis werd dan ook weer verbouwd en toen op 19 mei 1779 de nieuwe zaal in gebruik werd genomen, had er een daverend feest plaats. Er werd een glorieuse maaltijd opgediend, opgeleusterd door de klanken van waldhoorn en clarinetten.

De hamer uitdragen

Bij het overlijden was het nog altijd de gewoonte, dat de broeders door het Huis begraven werden; dat leverde het Huis financieel voordeel op, want de broeders kregen dan o.a. draaggeld. Als men op eigen kosten begraven wilde worden, dan moest als vergoeding aan het Gasthuis een geldsom geschonken worden, dan moest, zoals het heette, de hamer uitgekocht worden. Voldeden de familieleden hier niet aan, dan werd de hamer voor de lijkstoet uitgedragen, hetgeen als een schande voor de familie beschouwd werd.

Thans betaalt men f 5,— als men lid wordt, om de hamer uit te kopen, zodat het uitdragen van de hamer niet meer voorkomt.

Een gasthuismoeder ontslagen

Ook de nieuwe denkbeelden van de Verlichting lieten het Eloyen Gasthuis niet onberoerd. Het toezicht op de oude lieden was toevertrouwd aan een vrouwelijke verpleegde, die als gasthuismoeder was aangesteld; haar taak

was in 1640 in een afzonderlijke ordonnantie vastgelegd. In juni 1770 verhinderde nu de gasthuismoeder de ziekentrooster De Ruyter een stichtelijke toespraak te houden over de zondeval van Eva; volgens de gasthuismoeder was dit verhaal "al 4000 jaren oud en goed om kinderen te vermaken".

De regenten meenden een dergelijk optreden niet te mogen toelaten en de gasthuismoeder moest het Gasthuis verlaten. Het was nog een bijzondere gunst, dat zij haar boeltje mee mocht nemen en zelfs nog een bedeling kreeg van f 1,— per week. Het was namelijk gewoonte, dat bij opname in het Gasthuis alles wat men inbracht aan het Gasthuis verviel.

Patriotten en Prinsgezinden

Bij het uitbreken van de vierde Engelse oorlog in 1780 kwam er plotseling een eind aan de welvaart in onze Republiek; de handel kwam stil te liggen, het leven werd duur, het aantal werklozen nam toe en de armoede sloop menig gezin binnen. De politieke tegenstellingen tussen patriotten en prinsgezinden werden steeds feller; eerst kregen de patriotten de overhand, na de Pruisische interventie van 1787 de prinsgezinden en na de Franse interventie van 1795 opnieuw de patriotten.

En al deze gebeurtenissen vonden hun weerslag in het Eloyen Gasthuis. Zo werden in het begin van 1789 de patriottische regenten "tot bevordering van het welzijn en goede orde in de stad en van vorseyden huys" ontslagen en door prinsgezinden vervangen. En omdat men bang was, dat deze nieuw benoemde regenten door velen niet voldoende geeërd zouden worden, werd er uitdrukkelijk aan toegevoegd "willende, dat dezelve in qualiteit als Regenten van het Eloyen Gasthuys van een ieder zullen worden erkend en gerespecteerd". Natuurlijk werden deze prinsgezinde regenten in 1795 weer door patriottisch gezinde regenten vervangen. Maar het gild van de smeden had zijn langste tijd gehad; op 8 oktober 1798 werden bij publicatie van de Bataafse Republiek alle gilden in Utrecht ontbonden.

De Verbouwing in 1884

De laatste grote verbouwing gaf het gasthuis een geheel nieuw aanzien. De Hollandsche Tuyn en de huisjes in de Alendorpstraat werden gesloopt, evenals de voorgevel van het huis zelf. Alleen het poortje bleef bestaan. Voor de nieuwbouw van de huisjes moest ook de kolfbaan iets verlegd worden.

Het gehele complex - behalve het huis zelf - was inderdaad hoog nodig aan een grondig herstel toe. Voor deze kostbare nieuwbouw moesten de

regenten het nog bestaande bezit aan huizen en land (o.a. het Ondiep) met hypotheeken belasten en in de volgende 30 jaar zelfs verkopen. Dat de huidige gevels van Boterstraat en Alendorpstraat van 1884 dateren getuigt de gedenksteen in de gevel. Een extra probleem ondervond de verbouwing nog door het failliet gaan van de aannemer. Vandaar ook de open plaats op de steen waar eens zijn naam stond.

St. Eloyen Gasthuis blijft als liefdadige instelling

Bij Koninklijk Besluit van 27 maart 1817 kwamen negen Utrechtse gasthuizen onder bestuur van het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen; dit college ging in het Bartholomeïgasthuis vergaderen. De andere acht gasthuizen werden opgeheven, maar het Eloyen Gasthuis behoorde niet tot deze acht gasthuizen. Het Eloyen Gasthuis bleef als liefdadige instelling zelfstandig voortbestaan; de regenten bleven brood uitdelen aan behoeftige stadgenoten, waarbij men zich niet meer beperkte tot de gezinnen van de smeden. Deze uitdelingen hadden van 1603-1907 plaats des zondags in de Buurkerk.

Deze kerk was vroeger de parochiekerk van de smeden geweest, waar ook hun altaar gestaan had; op 6 april 1880 werd een speciale bank in de Buurkerk toegewezen aan de regenten van het Eloyen Gasthuis.

In 1907 was men het er niet meer over eens, waar het brood voortaan uitgedeeld moest worden, in de Buurkerk, waar het tot nu toe had plaats gevonden, of in het Eloyen Gasthuis. Op 4 februari 1908 werd besloten

Laatste brooduitdeling in het St. Eloyen Gasthuis 1961; we kijken door de openstaande deur over de Zadelstraat de Donkerstraat in en zien aan de linkerkant van deze straat nog iets van het middeleeuwse Huis Zoudenbalch.

de bedelingen voorlopig in het Eloyen Gasthuis te doen plaats hebben en voortaan werd het brood nu op zaterdag in dit Huis uitgedeeld. Ook tijdens de tweede wereldoorlog gingen de brooduitdelingen nog zo lang mogelijk door; toen dit in het begin van 1945 niet langer mogelijk was, trachtte men toch nog een warme maaltijd aan de bedeelden te verschaffen. En na de oorlog werd de brooduitdeling zo spoedig mogelijk hervat. Vanaf 1962 werd het brood thuisbezorgd en drie jaar later werden bonnen verstrekt waarop men zelf het brood bij de bakker kon krijgen. Zo zetten de regenten van het Eloyen Gasthuis hun liefdadig werk voort; bovendien zorgen zij zo goed mogelijk voor de in standhouding van hun oude gasthuis en voor de daar aanwezige historische documenten.

De verbouwing van 1957-1958

Het Eloyen Gasthuis is natuurlijk in de loop der eeuwen verschillende malen verbouwd; de laatste verbouwing heeft in de jaren 1957 en 1958 plaats gevonden.

Toen besloten de regenten van het Eloyen Gasthuis het binnenplaatsje naast de kaartzaal te overkappen en bij deze zaal te betrekken.

Bij deze verbouwing werd ook de kolfbaan gerenoveerd.

Er kwam een nieuw plafond in met een ingebouwde verlichting en een nieuwe lambrisering rondom.

In 1958 werden de zaal en de kolfbaan in de nieuwe vorm in gebruik genomen.

Tot op heden is deze zo gebleven. Zie foto blz. 27

Een en ander geschiedde onder architectuur van de broeder regent W.C. de Haan.

Bij deze gelegenheid werd een smeedijzeren klok in de kaartzaal door de broeders aan het Gasthuis aangeboden.

Restauratie van de Buurkerk

Tijdens de restauratie van de Buurkerk zijn thans het Smedenbord, de opklapbare broodtafel en de bank van de broeders van het Eloyen Gasthuis, zie foto blz. 34 tijdelijk in Goudarak, ten zuiden van Gouda, opgeslagen; als de restauratie van deze kerk voltooid is keren bord, tafel en bank weer naar hun oude plaatsen terug.

Nog altijd is het poortje van 1644 de toegang tot het St. Eloyen Gasthuis aan de Boterstraat 22 te Utrecht.

